

TIL VA MADANIYAT MUNOSABATINING LINGVOMADANIY TALQINI (“MEHMON” KONSEPTI MISOLIDA)

Umarova Zilola Ulmasboyevna

Qo‘qon universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi

uzilola263@gmail.com

Annotatsiya. Tadqiqotda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatning nazariy taraqqiyoti hamda ushbu aloqani “mehmon” konsepti misolida lingvomadaniy tahlil qilish tamoyillari yoritiladi. Ishning maqsadi tilni madaniyatning oddiy aks-sadosi sifatida talqin etuvchi biryoqlama qarashlardan chekinib, ularning o‘zaro ta’siri, nisbiy mustaqilligi va tarixiy-madaniy shartlanganligini birlashtiruvchi metodologik modelni asoslashdan iborat. Tarixiy-nazariy, tizimli, konseptual, kontekstual, komponent va diaxron-sinxron tahlil usullaridan foydalanildi. Natijada til va madaniyat aloqasi, avvalo, semantik, konseptual hamda kognitiv sathlarda yuzaga chiqishi, konseptning tushunchaviy, obrazli va aksiologik qatlamlari esa milliy tajribani bir butun shaklda saqlashi aniqlandi. “Mehmon” konseptini tizimlilik, stereotiplashuv, milliy-madaniy konnotativlik va tarixiy uzluksizlik mezonlari asosida o‘rganish o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik, hurmat, saxovat va ijtimoiy mas’uliyat haqidagi qarashlarini ochib berishi ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: til, madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik, konsept, konseptosfera, milliy olam manzarasi, “mehmon” konsepti, madaniy kod, konnotatsiya.

A LINGUOCULTURAL INTERPRETATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND CULTURE: THE CASE OF THE UZBEK CONCEPT MEHMON

Abstract. The study examines the theoretical evolution of the relationship between language and culture and proposes methodological principles for a linguocultural analysis of the Uzbek concept mehmon (“guest”). Historical-theoretical, systemic, conceptual, contextual, componential, and diachronic-synchronic methods are employed. The findings indicate that the interaction between language and culture is primarily realized at semantic, conceptual, and cognitive levels rather than through a direct structural dependence. The concept mehmon is interpreted as a culturally marked system integrating hospitality, respect, generosity, social responsibility, and ritual behaviour. Systemicity, stereotyping, national-cultural connotation, and historical continuity are identified as the key principles of its analysis.

Keywords: language, culture, linguoculturology, concept, conceptual sphere, linguistic worldview, mehmon, cultural code, connotation.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda inson omilining markazga chiqishi tilni faqat belgilar tizimi yoki kommunikativ vosita sifatida emas, balki tarixiy xotira, ijtimoiy tajriba va milliy qadriyatlarni jamlovchi madaniy-kognitiv mexanizm sifatida o'rganishni talab qilmoqda. Til va madaniyat bir-birini taqozo etuvchi, biroq o'z qonuniyatlariga ega bo'lgan ochiq tizimlardir. Madaniyat tilning mazmuniy imkoniyatlarini boyitadi, til esa madaniy tajribani nomlaydi, kategoriyalashtiradi, baholaydi va avlodlararo uzatadi. Shu sababli mazkur ikki hodisa o'rtasidagi aloqani to'g'ridan-to'g'ri tenglik sifatida emas, balki murakkab dialektik munosabat sifatida tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Til va milliy ruhiyatning uzviyligi haqidagi tizimli qarashlar V. fon Gumboldt ta'limotida nazariy shaklga keldi. Uning konsepsiyasida til inson bilan tashqi borliq o'rtasida vositachilik qiluvchi "oraliq dunyo" bo'lib, har bir til jamoasiga xos borliqni anglash usulini shakllantiradi. XX asrda E. Sepir va B. Uorf bu g'oyani lingvistik nisbiylik tamoyili orqali rivojlantirib, til tuzilishi va leksik-semantik tizimning voqelikni idrok etish jarayoniga ta'sirini asosladilar. Mazkur yondashuvlar tilning dunyoni shunchaki aks ettirmasligi, balki uni ma'lum kategoriyalar va ma'no modellari asosida taqdim etishini ko'rsatdi.²⁵²⁶

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat munosabatining maxsus yoritilishi M. Mirtojiyev va N. Mahmudovning tadqiqotlari bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Keyinchalik A. Nurmonov, Sh. Safarov, D. Xudoyberganova va boshqa olimlar antropotsentrik, kognitiv hamda lingvomadaniy yo'nalishlarning nazariy asoslarini rivojlantirdilar. Shunga qaramay, tilni madaniyatning to'liq "ko'zgusi" deb baholash yoki, aksincha, ularni mutlaqo mustaqil tizimlar sifatida ajratish masalani soddalashtiradi. Tadqiqotning asosiy muammosi ana shu qarama-qarshi yondashuvlar o'rtasida ilmiy muvozanatni aniqlash va uni muayyan milliy konsept tahliliga tatbiq etishdan iborat.²⁷

Ishning maqsadi til va madaniyat munosabatining nazariy evolyutsiyasini umumlashtirish, ular aloqasining asosiy mexanizmlarini belgilash hamda "mehmon" konseptini tadqiq etishga mos lingvomadaniy tamoyillar tizimini ishlab chiqishdir. Ushbu maqsad doirasida til va madaniyat haqidagi uch nazariy pozitsiya qiyoslanadi, konsept tahlilining sathlari aniqlanadi va "mehmon" konseptosferasining metodologik chegaralari belgilanadi.

²⁵ Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. – 258 p.; Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / Ed. J.B. Carroll. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 278 p.

²⁶ Humboldt W. von, On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species / Transl. P. Heath. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 296 p.

²⁷ Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 110 b.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot materialini til va madaniyat munosabatiga bag'ishlangan klassik hamda zamonaviy nazariy manbalar, o'zbek tilshunosligidagi antropotsentrik tadqiqotlar va "mehmon" konseptini voqelantiruvchi mehmon, mezbon, ziyofat, to'r, dasturxon, duo, sovg'a singari leksik birliklar tashkil etdi. Nazariy qarashlarni umumlashtirishda tarixiy-evolyutsion va qiyosiy-tavsifiy usullar, konseptning ichki tuzilishini aniqlashda konseptual va komponent tahlili, birliklarning nutqiy ma'nosini ochishda kontekstual tahlil qo'llandi.

Metodologik model besh tamoyilga tayandi. Birinchisi, tizimlilik tamoyili bo'lib, unda "mehmon" alohida leksema sifatida emas, balki mehmon–mezbon–ziyofat–to'r–duo–sovg'a kabi o'zaro bog'langan birliklar majmuasida o'rganiladi. Ikkinchisi, diaxron va sinxron tahlil uyg'unligi bo'lib, konseptning tarixiy shakllanishi zamonaviy qo'llanish bilan qiyoslanadi. Uchinchisi, stereotiplashuv tamoyili orqali jamiyat ongida mehmon haqidagi barqaror tasavvurlar va ritual xatti-harakatlar aniqlanadi. To'rtinchisi, milliy-madaniy konnotativlik tamoyili denotativ ma'noga qo'shilgan hissiy, baholovchi va qadriyaviy semalarni ochishga xizmat qiladi. Beshinchisi, kontekstual verifikatsiya tamoyili bo'lib, nazariy xulosa real nutqiy vaziyat va matn muhiti bilan tekshiriladi.

Konsept tuzilishi tushunchaviy, obrazli va aksiologik qatlamlar asosida tahlil qilindi. Tushunchaviy qatlam leksemaning lug'aviy-mantiqiy mazmunini, obrazli qatlam metafora, ramz, o'xshatish va assotsiatsiyalarni, aksiologik qatlam esa til jamoasining mazkur tushunchaga bergan ijobiy yoki salbiy bahosini qamrab oladi. Bunday ko'p sathli tahlil konseptni ham mental birlik, ham madaniy tajribaning lisoniy shakli sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Natijalar

Nazariy manbalarni umumlashtirish til va madaniyat munosabati haqidagi qarashlar to'rt tarixiy bosqichdan o'tganini ko'rsatdi. Qadimgi davrda til, avvalo, borliqni nomlash vositasi sifatida talqin qilingan. XIX asr lingvofalsafasida u xalq ruhining faol ifodasi va ijodiy jarayon sifatida baholandi. XX asr o'rtalarida lingvistik nisbiylik tilning tafakkur hamda madaniy idrokka ta'sirini markazga olib chiqdi. Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslikda esa til madaniy kodlarni saqlovchi, qayta ishlab chiquvchi va uzatuvchi murakkab semiotik tizim sifatida qaralmoqda.

Tahlil til va madaniyat aloqasiga oid uch asosiy pozitsiyani ajratish imkonini berdi. Birinchi yo'nalish tilning tafakkur va madaniyatni belgilovchi rolini ustuvor deb biladi. Ikkinchi yo'nalish tilning ichki tuzilishi bilan madaniy jarayonlar o'rtasidagi bevosita bog'lanishni rad etadi. Uchinchisi, integrativ pozitsiya esa til va madaniyatning o'zaro aloqador, lekin aynan bir xil bo'lmagan tizimlar ekanini e'tirof etadi. A. Nurmonov ilgari surgan obyektiv borliq – ong – til munosabati aynan shu muvozanatli yondashuvni ifodalaydi. Tadqiqot natijalari ham til va madaniyat orasida qat'iy struktural

determinizm emas, balki ijtimoiy tajriba va inson ongi vositasida yuzaga keluvchi bilvosita bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi.²⁸

Aniqlanishicha, madaniyat tilning grammatik tizimini bevosita va tezkor ravishda o‘zgartirmaydi, ammo uning lug‘aviy tarkibi, baholash vositalari, nutqiy etiketi, obrazlar tizimi va konseptosferasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. O‘z navbatida, til tayyor madaniy tajribani shunchaki qayd etmaydi; uni kategoriyalarga ajratadi, nomlaydi va jamoaviy xotirada barqarorlashtiradi. Shunday qilib, til va madaniyat munosabatining eng faol maydoni semantik, konseptual va kognitiv sathlar hisoblanadi.

“Mehmon” konsepti mazkur xulosaning aniq lingvomadaniy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Uning tushunchaviy markazida boshqa makon yoki xonadonga tashrif buyuruvchi shaxs haqidagi bilim turadi. Biroq o‘zbek madaniy muhitida bu mazmun mehmondo‘stlik, hurmat, saxovat, baraka, andisha va ijtimoiy mas’uliyat semalari bilan boyiydi. Konseptosferaga kiruvchi mezbon, ziyofat, to‘r, dasturxon, duo va sovg‘a birliklari mehmon kutish jarayonining ishtirokchilari, makoni, rituali va qadriyaviy asoslarini ifodalaydi.

Xususan, to‘r leksemasi denotativ jihatdan xonaning ichkari yoki yuqori qismini bildiradi. Lingvomadaniy kontekstda esa u yoshi, mavqeyi yoki hurmati yuqori bo‘lgan mehmon uchun ajratilgan e‘zozli joy ma’nosini kasb etadi. Demak, mazkur birlikda makon haqidagi neytral ma’no ijtimoiy iyerarxiya va hurmat kodi bilan birlashadi. Xuddi shuningdek, duo birliklari mehmondorchilikning diniy-axloqiy yakunini, dasturxon rizq va birgalikni, sovg‘a esa o‘zaro yaqinlik va ehtiromni belgilaydi.

Sh. Safarov ta’kidlaganidek, insonning lisoniy qobiliyati va kommunikativ tajribasi muayyan madaniy muhitda shakllanadi; shu sababli nutqiy birliklarning mazmunida madaniy tajribaning aks etishi tabiiydir. D. Xudoyberganova tomonidan o‘xshatish, metafora, maqol, frazeologizm va nutqiy etiket shakllarining milliy-madaniy axborot tashishi haqidagi fikrlar ham “mehmon” konseptini faqat lug‘aviy ma’no doirasida emas, balki turli matn va diskurslarda tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.²⁹

Natijada “mehmon” konseptini o‘rganish uchun quyidagi tahliliy ketma-ketlik belgilandi: konsept nomining lug‘aviy va tarixiy tavsifi; uning asosiy verbalizatorlarini aniqlash; obrazli va ramziy modellarini tavsiflash; baholovchi semalarni ajratish; ritual va nutqiy vaziyatlardagi funksiyasini tekshirish; konseptosferadagi markaziy va chekka birliklar o‘rtasidagi aloqalarni tizimlashtirish. Mazkur ketma-ketlik konseptni til, tafakkur va madaniyat kesishgan yaxlit hodisa sifatida tahlil qilishga xizmat qiladi.

Muhokama

Olingan natijalar Gumboldt va lingvistik nisbiylik vakillarining til voqelikni idrok etish usuliga ta’sir ko‘rsatishi haqidagi fikrlarini tasdiqlaydi, biroq ushbu ta’sirni mutlaq

²⁸ Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: Ta’lim, 2009. – 160 b.

²⁹ Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 135 b.

³⁰ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.

determinizm darajasiga ko'tarmaydi. Bir xil yoki yaqin madaniy qadriyatlar turli genealogik tizimdagi tillarda ham shakllanishi mumkin; aksincha, qarindosh tillarda so'zlashuvchi jamoalarning madaniy tajribasi bir-biridan farqlanishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois til va madaniyatning o'zaro ta'sirini tarixiy sharoit, ijtimoiy tajriba, aloqa muhiti va jamoaviy xotira bilan birgalikda izohlash zarur.

Lingvomadaniyatshunoslikning integrativ tabiati konseptni birgina usul bilan o'rganish yetarli emasligini ko'rsatadi. V.A. Maslova lingvomadaniyatshunoslikni til va madaniyat kesishgan soha sifatida tavsiflasa, N.F. Alefirenko lisoniy ma'noni qadriyat va mazmun makoni bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. V.V. Vorobyev esa til va madaniyat birliklarini paritet va tizimli yondashuv asosida tahlil qilishni mazkur fanning muhim belgisi deb hisoblaydi. Shu nuqtayi nazardan, "mehmon" konsepti uchun tizimli, konseptual, kontekstual va tarixiy tahlilni birlashtirish metodologik jihatdan asosli hisoblanadi.³¹³²

Taklif etilgan modelda madaniy determinizm cheklangan va vositali hodisa sifatida talqin qilinadi. Madaniyat konseptning qadriyaviy va obrazli tarkibini shakllantiradi; til esa mazkur tarkibni leksema, ibora, metafora, parema hamda etiket formulalari orqali obyektivlashtiradi. Nutqda takroriy qo'llanish bu birliklarni stereotipga aylantirib, konseptni jamoaviy xotirada mustahkamlaydi. Shunday aylanish jarayoni "madaniy tajriba → konseptualizatsiya → lisoniy nomlash → konnotativ boyish → ijtimoiy mustahkamlanish" zanjiri orqali ifodalanishi mumkin.

Ushbu nazariy model "mehmon" konseptining o'zbek tili olam manzarasidagi o'rnini aniqroq belgilaydi. Konseptning lingvomadaniy qiymati faqat mehmonni izzat bilan kutib olish faktida emas, balki ushbu xatti-harakatni tartibga soluvchi ijtimoiy iyerarxiya, o'zaro mas'uliyat, saxovat, andisha va yuz saqlash me'yorlarida namoyon bo'ladi. Shu sababli "mehmon" konseptini tahlil qilish xalqning kommunikativ xulqi, axloqiy baholash mezonlari va milliy identifikatsiya usullarini yoritishga imkon beradi.

Xulosa

Tadqiqot til va madaniyat munosabatini biryoqlama sabab–natija aloqasi bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko'rsatdi. Til va madaniyat nisbatan mustaqil, ammo inson ongi, ijtimoiy tajriba va tarixiy xotira vositasida muntazam o'zaro ta'sirga kirishuvchi tizimlardir. Mazkur aloqaning eng faol ko'rinishi leksik-semantik, konseptual, aksiologik va pragmatik sathlarda yuzaga chiqadi. "Mehmon" konsepti ana shu munosabatning o'zbek lingvomadaniyatidagi yorqin modeli bo'lib, uning tarkibida mehmondo'stlik, hurmat, saxovat, baraka va ijtimoiy mas'uliyat qadriyatlari birlashadi.

Konseptni tizimlilik, diaxron-sinxron uyg'unlik, stereotiplashuv, milliy-madaniy konnotativlik va kontekstual tekshiruv asosida tadqiq etish uning tushunchaviy, obrazli hamda aksiologik qatlamlarini yaxlit ochib beradi. Taklif etilgan yondashuv "mehmon"

³¹ Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. – Moskva: RUDN, 1997. – 331 s.

³² Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.; Alefirenko N.F. Lingvokulturologiya: tsennostno-smyslovoye prostranstvo yazyka. – Moskva: Flinta; Nauka, 2010. – 288 s.

konseptini o'zbek tili olam manzarasining muhim tarkibiy qismi sifatida tavsiflash, shuningdek, boshqa milliy-madaniy konseptlarni antropotsentrik paradigma doirasida o'rganish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alefirenko N.F. Lingvokulturologiya: tsennostno-smyslovoye prostranstvo yazyka. – Moskva: Flinta; Nauka, 2010. – 288 s.
2. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species / Transl. P. Heath. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 296 p.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
4. Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 110 b.
5. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. – Toshkent: Ta'lim, 2009. – 160 b.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
7. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. – 258 p.
8. Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. – Moskva: RUDN, 1997. – 331 s.
9. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / Ed. J.B. Carroll. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 278 p.
10. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 135 b.

